

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE OISTERWIJK

INHOUD

1. Woord vooraf
2. Werkwijze
3. Criteria
4. Historische karakteristiek van Oisterwijk:
Landschap
Nederzettingen
Bebouwing en groenelementen
5. Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen
6. Literatuurlijst
7. Bijlage: kaart gemeente Oisterwijk 1:10.000

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Oisterwijk maakt deel uit van de serie kulturhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse kultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegwegen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook de nieuwere zaken van kort voor en na de Tweede Wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de kulturhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de 'Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten' ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventariseurs aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de I.B.M. opgeheven waarna de begeleiding van het projekt aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie over is gedragen. Sedert het najaar 1988 is het inventarisatiewerk onderdeel geworden van het landelijke door de minister van W.V.C. geëntameerde 'Monumenten Inventarisatie Projekt' (M.I.P.). Het rapport dat voor U ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdend proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1987-89 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiten arch. H.B.O.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt. Waardevolle opmerkingen en aanvullingen zijn gegeven door Drs. M. de Bruijn, architect A. Drijvers, oud archivaris P.J.M. Wuisman en Ir. J.J. Huis in 't Veld van de Gemeente Oisterwijk.

's-Hertogenbosch, oktober 1990.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

o Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorte situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN OISTERWIJK

Landschap

De grens van Oisterwijk ten zuiden met Moergestel loopt door het bosgebied van de Hondenberg en het bos van de voormalige Oisterwijkse Heide. Ten oosten ligt de grens met Oirschot en Boxtel langs de Kampinasche Heide. De spoorlijn Tilburg-Boxtel is de grens met Haaren. Aan de westkant grenst de gemeente Berkel-Enschot, met de buurtschap Heukelom, aan Oisterwijk. Ten noorden grenzen de Oisterwijkse buurtschappen Kerkhoven en Laarakker aan Udenhout en Haaren.

De dorpskom van Oisterwijk ligt op ca 10 meter boven N.A.P. Het dal van de Voorste Stroom en Achterste Stroom ligt wat lager op ca 7 à 8,5 meter. Het bos, heide en deels ontginningsgebied ligt op ca 10 meter, plaatselijk wat hoger tot 15,4 meter. Het gebied ten noorden van de spoorlijn ligt op 10 à 11 meter N.A.P.

De bodem bestaat voornamelijk uit dekzand dat tijdens en na de laatste ijstijd, ca 10.000 jaar geleden, door water en wind is afgezet. Globaal is er een zandrug aan te wijzen lopend van Tilburg over Heukelom, Oisterwijk naar Haaren. Dit zandgebied bestaat deels uit akkerland, deels uit bos-, heide en vennen. Oude akkerbodems zien we vooral ten noorden van de bebouwde kom bij Kerkhoven en Laarakker, ten zuiden op de hogere oevers langs de Achterste Stroom (Hondenberg) en Voorste Stroom (Wolvensteeg) en verder tussen Heikant (Moergestel), de Baest en Balsvoort. De oude akkergronden, enk-eerdbodems met humuslagen van meer dan 50 cm, zijn ontstaan door eeuwenlange bemesting vanuit de potstal. De mest werd met plaggen vermengd. In de beekdalen is ook fijnzandig en lemig materiaal afgezet. Plaatselijk, zoals in het dal van de Rosep, hebben zich venige en moerige bodems ontwikkeld. Langs de Voorste Stroom zijn er ook oude graslandbodems met een humusdikte van meer dan 50 cm, die eveneens wijzen op oude ontginningen.

Het landschap en de mogelijkheden voor bewoning zijn sterk bepaald door de Voorste Stroom (de Leij) en de Achterste Stroom (de Reusel), die vanuit België zuid-noord stromen, maar ter hoogte van Oisterwijk west-oost, en ter hoogte van het Eikenven samenvloeien tot de Essche Stroom. Meer oostelijk komt de Rosep, een vrij kleine beek, in de Essche Stroom. De Beerze, die nog meer oostelijk ligt, vormt bij De Logt de grens met Boxtel.

Het landschap van Oisterwijk kan als volgt worden samengevat:

1. De bebouwde kom en buurtschappen met erven en beplantingen. Langs de Voorste Stroom is een groen parkgebied uitgespaard. De naoorlogse nieuwbouw is grotendeels op de oude akkergronden aangelegd.
2. De akkergebieden liggen vooral ten noorden van de bebouwde kom en ten zuiden langs de Voorste en Achterste Stroom, bij de Heikant, de Baest, de Logt en Balsvoort. De oude akkergronden bestaan deels ook uit grasland.
3. De smalle beekdalen met graslanden en soms bos of plaatselijk broekbos.
4. De recentere heide-ontginningen uit de 19e en 20e eeuw in de zuidpunt van Oisterwijk, de Oisterwijksche Heide en Valkenier Heuvel.
5. Bos, heide en vennengebied waarvan het westelijke deel van de Kampinasche Heide, die verder grotendeels op Boxtels grondgebied ligt. Het in de eerste helft van de 19e eeuw nog zeer uitgestrekte heidegebied is in de loop van de 19e en 20e eeuw bebost. Het is biologisch en aardkundig een gebied van zeer grote betekenis, vanwege de zeldzame vegetatietypen, de fauna en geomorfologie.

Nederzettingen

Oisterwijk kan worden opgevat als een tiendakkerdorp, met centraal gelegen kerk, waar omheen een aantal agrarische buurtschappen gelegen is. Gezien de grote oppervlakte oude akkergronden en plaatselijk oude graslandbodems, moet er in de middeleeuwen reeds een behoorlijke bewoning geweest zijn. Verondersteld wordt dat Oisterwijk is voortgekomen uit Oost-Tilburg. De eerste vermelding van de naam Oisterwijk is uit 1213. Mogelijk was Kerkeind ouder dan de Lind. Oisterwijk was toen gesticht als 'oppidum' door de Hertog van Brabant, bezat beperkte stadrechten maar is nooit ommuurd geweest. Het was een zogenaamde 'vrijheid' en vormde de hoofdplaats van één van de kwartieren van de Meierij van Den Bosch. Verondersteld wordt dat de opkomst van Oisterwijk te danken is aan de laken- en wolnijverheid in de late middeleeuwen. In latere eeuwen spelen brouwerijen, leerlooierijen en schoenindustrie een belangrijke rol.

Van der Aa zegt over Oisterwijk (in het Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, 1846): Het was voorheen veel groter dan tegenwoordig. Er plagten wel vijfhonderd wollen weefgetouwen en acht en dertig brouwerijen te zijn. Er is een straatweg van vijfhonderd ellen lang; ter weerszijden met huizen betimmerd, en hier en daar worden onderscheidene groote putten, tot gerief der inwoners, op den straatweg gevonden. Dit vlek en vrijheid was weleer bloeiend, doch thans is de welvaart, vooral door oorlogsrampen verdwenen.(...) Het heeft een ruim marktplein, het Lindeind genaamd. Verder gaat Van der Aa nog in op de eeuwenoude lindeboom. Onder Oisterwijk noemt hij de gehuchten en buurtschappen Kerkhoven, de Kleine Heide, de Logt en Klein Oisterwijk.

De oude kern van Oisterwijk bestaat vanouds uit twee kernen: het Kerkplein waar tot in de 19e eeuw de middeleeuwse kerk stond, en de Lind, een langgerekt driehoekig plein of z.g. baandorp. Rond de kerk ontstond al vroeg een niet-agrarische structuur (A.Steegh) en de verbrede Lind is karakteristiek voor een handelsnederzetting. Oisterwijk is een bijzonder gaaf bewaard voorbeeld van een dergelijk type nederzetting. De beide kernen zijn door lintbebouwing met elkaar verbonden. De lindebomen in de vorm van opgaande bomen, een lindeberceau of trouwlaantje, de 18e eeuwse vrijheidsboom (een zomereik) en de eeuwenoude etagelinde maken het dorp met een reeks historische dorpswoonhuizen en bedrijfspanen, tot een opmerkelijk en gaaf geheel.

In de 19e en eerste helft 20e eeuw is Oisterwijk geïndustrialiseerd door de opkomst van met name de leerlooierij en schoenmakerij. Andere industrieën zijn nog sigarenmakerij en brouwerij. Door de aanleg van de spoorlijn Tilburg-Boxtel met bouw van een station in 1865 zijn er gunstige voorwaarden voor de ontwikkeling van bedrijvigheid gelegd. Nabij de spoorlijn kon een kleine stationsbuurt ontstaan en tussen de wereldoorlogen nog uitbreiden. Naar verhouding zijn er vanaf de late 19e eeuw tot voor de tweede wereldoorlog vele woonhuizen gebouwd. Opmerkelijk is met name het uit 1921 daterende woningbouwcomplex rond het Juliana-Bernhardplein. In de jaren dertig zijn enkele lintbebouwde straten ontstaan, en het kunstmatig aangelegde Klompven met villabebouwing.

De ligging in de nabijheid van bossen en vennen heeft al in de 19e eeuw geleid tot een ontwikkeling als toeristisch centrum. Zowel in de dorpskom als in het buitengebied zijn vanouds vele horecabedrijven en recreatievoorzieningen gevestigd.

De buurtschap Kerkhoven ten noorden van de spoorlijn is blijkens de ligging temidden van oude akkergronden in aanleg middeleeuws. De oudste vermelding is uit 1380. Met name langs de Kerkhovenseweg ligt een belangwekkende groep boerderijen met bijgebouwen en erfbeplanting.

De buurtschap de Logt, thans met bebouwing van rond de eeuwwisseling, compleet met een driehoekig pleintje op de splitsing van wegen, is ongetwijfeld middeleeuws van origine. De nederzetting bestaat uit een groep verspreide boerderijen met centraal pleintje beplant met lindbomen. Rondom liggen oude akkersbodems.

De Hondenberg met landgoed en landhuis behoorde tot de goederen van het vroegere kasteel 'Durendaal'. Het complex is recent uitgegroeid tot een pedologisch instituut met deels paviljoenachtige bebouwing.

BEBOUWING EN GROENELEMENTEN

Woonhuizen

Het oudste huis van Oisterwijk is vermoedelijk Kerkstraat 90 uit 1633. De in- en uitgezwente gevel met trappen is in 1908 ingrijpend gerestaureerd. De kruisvensters, sierankers en gemetselde korfbogen zijn typerend voor de renaissancestijl. Op sommige plaatsen is nog oorspronkelijk metselwerk aanwezig in kruisverband met klezoren. In de kern zijn er ongetwijfeld meer 17e eeuwse woonhuizen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de zijmuur van het, onlangs gesloopte, Kerkstraat 76. Mogelijk is Kerkplein 22 in aanleg nog 17e eeuwse. Het huis heeft een opmerkelijke empiregevel waarin zesruitsschuiframes met brede middenroede en waaivormige zwikken. Oudere kernen hebben vermoedelijk ook: Dorpsstraat 35 en 44 met topgevels. Uit de 18e of eerste helft van de 19e eeuw kan Kerkplein 18 dateren, met hoog zadeldak en inpandig poortje, de Lind 77 met topgevel en kroonlijst en de Lind 75 met verdieping aan de voorzijde dateren uit de latere 19e eeuw. Dorpsstraat 2-4 kan op de begane grond nog 18e eeuwse zijn. Uit de eerste helft en rond het midden van de 19e eeuw is een aantal woonhuizen bewaard gebleven zoals Kerkstraat 41, een klein eenvoudig huis met topgevel, de drie z.g. diakoniehuisjes van de N.H.kerk, Kerkstraat 58-62 uit 1855, onder gemeenschappelijk zadeldak, Kerkstraat 59-61 deels met verdieping onder schilddak en lagere zijvleugels, de Lind 8 en 16 met topgevels en de Lind 10 met symmetrische gevel van vijf traveeën en wolfdak.

De oudere woonhuizen zijn opgebouwd uit handvorm- of veldovenbakstenen. Ook vakwerk wanden kwamen, zeker in de zijgevels wel voor, maar zullen we niet veel meer aantreffen. De balken van de zoldering worden door de muren gedragen. De kap bestaat uit een of meer spanten. De daken werden aanvankelijk gedekt met stro of riet, later met oud hollandse pannen. De in de 17e eeuw gebruikelijke kruisvensters zijn bij Kerkstraat 90 nagebootst. Later komen beluikte schuifvensters met kleine roedenverdeling en rond 1800 het zesruitsschuifraam.

Ook bij de later 19e eeuwse woonhuizen zien we veel overeenkomsten met de voorgangers. Enkele opmerkelijke verschillen zijn er wel. De bakstenen worden na ca 1880 machinaal vervaardigd. Het T-venster komt in de mode al dan niet voorzien van rolluiken. Verscheidene mooie voorbeelden van woonhuizen uit het 3e kwart van de 19e eeuw staan op de Lind, in de Hoogstraat, Dorpsstraat, Kerkstraat, Kerkplein en de Stationsstraat. Voorbeelden zijn de Lind 54 met bepleisterde topgevel en neogotische pinakels en vazen, Hoogstraat 18 met symmetrische gevel van vijf traveeën en afgeronde bovenhoeken bij deur en ramen, Kerkplein 20 met bakstenen halsgevel, Kerkplein 26 met bepleisterde gezwenkte

gevel en Kerkstraat 96 met gezwenkte topgevel en kroonlijst onder wolfdak. Kerkstraat 95 is de tweelaags pastorie uit 1859, symmetrisch opgezet met zijvleugels en schilddak gedekt met beverstaart- of oegstgeesterpannen. Kerkstraat 122 heeft een gezwenkte top in de zijgevel en een bepleisterde symmetrische gevel van vijf traveeën. De Lind 28 heeft eveneens een bepleisterde symmetrische gevel van vijf traveeën. Mooie voorbeelden van huizen uit het vierde kwart van de 19e eeuw zijn: Boxtelsebaan met baksteengevels met omlopende lijst boven de ramen en deuren, Kerkplein 2-4 en 6-8 met kroonlijst en kuiven en Kerkplein 12 een eenvoudig woonhuis met symmetrische bakstenen lijstgevel van drie traveeën. Vergelijkbaar is Kerkstraat 38-42 en Kerkstraat 25-29 waarbij ramen en deur met afgeronde bovenhoeken en kuiven. Kerkstraat 53 heeft een zeer rijk gedetailleerde gevel met fraai gebruik van zink in de dakkapellen, de Lind 14 met topgevel en versierde raamomlijsting, de Lind 15 met fraai deurrooster en middenzuiltje, en de Lind 61 in neorenaissance met bakstenen spekbanden en sierkapellen. Aan de Spoorlaan staan enige eenvoudige eenlaags woonhuizen soms bepleisterd zoals nrs 36-38 en 42-44, Boxtelsebaan 15 en de in 1990 gesloopte Burgemeester Verwielstraat 43-49. Rijk gedetailleerde villa-achtige huizen met verdieping zijn de Lind 18, 20-22 en 52. De inmiddels gesloopte villa de Huifkar, de Lind 46, heeft klassicistische kenmerken met bepleisterde gevel en breed fronton. Gemullenhoekenweg 68 is kasteelachtig in neogotische trant met hoektoren. Van het begin van deze eeuw is Stationsstraat 11 met jugendstilmotieven, Stationsstraat 13 in chaletstijl evenals de eenvoudigere huizen Burgemeester Verwielstraat 19-23 met uitkragende houten top.

In de periode 1920-1940 is er in Oisterwijk veel gebouwd, zowel individuele bouw als volkswoningbouwprojecten. Veelal betreft het een verdichting en uitbreiding van bestaande lintbebouwde straten, wat destijds werd ervaren als een ernstige aantasting van het historische dorpsbeeld. Vanwege detaillering, maat en schaal zijn het echter voor die tijd karakteristieke huizen. Kenmerkend zijn de mansardedaken of hoge zadeldaken. brede uitstekende lijstgoten en kruisvensters of samengestelde ramen. Bovenlichten zijn vaak met glas-in-lood en detailleringen van metselwerk en deuren in art-deco. Mooie voorbeelden zien we in de Burgemeester van Beckhovenstraat, Burgemeester Canterslaan, Canisiusstraat, George Perklaan, Heusdense baan, Schoolstraat en Tilburgse weg. Huizen met historiserende geveldetails zijn Boxtelse baan 79-113 deels met klokgevels. In neorenaissancestijl zijn de huizen Kerkstraat 76 met topgevel en Spoorlaan 50 met trapgeveltje. Hondenberg 1 heeft een neobarokke-halsgevel. Een aparte sfeer hebben Burgemeester de Keijzerplein en het Juliana-Bernhardplein waarbij de huizen gegroepeerd zijn rond brinkachtige pleinen. Vrij gave voorbeelden van volkswoningbouw staan in de Akkerstraat, Nicolaas van Eschstraat en Langvennen-Oost. Meer villa-achtige bouw uit die tijd staat rondom het Klompven en aan de Gemullehoekenweg. Enkele huizen hebben de typerende rieten daken zoals Gemullehoekenweg 121 en Oirschotsebaan 4. Het huis 'Zonneweelde' Graaf Bernadottelaan 8, is een voorbeeld van een landelijk huis uit die tijd. Uit de jaren 40 en 50 dateren een aantal huizen uit de Prinses Beatrix, Prinses Irene, Prinses Margriet en Prinses Marijkestraat. Gave voorbeelden zijn door de renovaties echter zeldzaam geworden.

Boerderijen

De oudste boerderijen van Oisterwijk dateren uit de 18e en vroege 19e eeuw. Mogelijk zijn er soms oudere elementen uit de 17e eeuw, die aan de buitenkant niet meer zichtbaar zijn. Voorbeelden van vroege boerderijbouw zijn: Bredesteeg 18, Hoevensweg 56, Kerkhovensestraat 22-24 en 11, Oliviersweg 1, Spreeuwenburgerweg 8 en Merodelaan 11 en 37.

Zowel lang- als kortgevels komen voor. In aanleg hebben boerderijen uit die tijd een driebeukig ankerbalkgebint, dat de sporen- of spantenkap draagt. Het schild- of wolfsdak is met riet gedekt, vaak met een voet van oud hollandse pannen. Vroeger hadden de daken een dekking van stro. De muren bestaan uit handvorm- of veldovensteen. De vroegere potstal had meestal houten wanden of vitselstek (houten vlechtwerk aangestroken met leem), maar is in de meeste gevallen later vervangen door baksteen. De deel kan dwars- of langsgericht zijn. De genoemde voorbeelden hebben dwarsdelen, maar dit kan ook een latere wijziging zijn. Het woonhuisgedeelte bestaat uit de centrale herd en in de zijbeuken vinden we de geut, opkamer en kelder en soms de goeikamer. Behalve de boerderij zelf is er een bakhuis, een langsdeel- of Vlaamse schuur, een karschop of dwarsdeelschuur. De eenroeilige hooimijt die vroeger bij iedere boerderij stond is thans overal verdwenen. Bredesteeg 18 heeft een waterput. Bij Kerkhovensestraat 11 uit 1826 is een 17e eeuwse hardstenen waterput te zien, wat in Brabant een grote zeldzaamheid is.

In de latere 19e eeuw komen er wijzigingen in de aard van de bedrijfsvoering, die gevolgen hebben voor de boerderijvorm. De potstal verdwijnt langzamerhand en wordt vervangen door de grupstal. De dakvoet komt hoger te liggen en er komen balkdragende muren van machinale baksteen. In plaats van de kleine roedenramen komen de zesruitsschuiframen en nog later de T-vensters. In het bovenlicht van de deur verschijnt soms een gietijzeren levensboom. De overgang ligt rond 1880. Bredesteeg 2, een kortgevelboerderij en de langgevel Heusdensebaan 93 en 109 zijn uit het 3e kwart van de 19e eeuw en hebben nog metselwerk in handvorm bakstenen. Heusdensebaan 93 heeft een aangebouwde stookruimte. Boerderijen van de latere 19e eeuw en rond de eeuwwisseling zijn Heusdensebaan 97, een kortgevel, de langgevels Kerkhovensestraat 8 en 15 en Langvennen Oost 147-149. Een opmerkelijk type is de krukhuisboerderij Kerkhovensestraat 10, die in aanleg vermoedelijk is ontstaan uit een langgevel. Na ca 1910 ontstaan er andere wijzigingen die deels samenhangen met modeverschijnselen in de huizenbouw. Het mansardedak doet zijn intrede zoals Moergestelseweg 34. Een nieuw verschijnsel is ook dat het woonhuis meer op zichzelf komt te staan zoals bij Moergestelseweg 40, Rosepdreef 13 met grote paardestal en Oirschotsebaan 19. Vooral in de jaren 20 en 30 wordt historiserend gebouwd met kleine roedenverdeling en kruisvensters met luiken, daken met wolfseind e.d. Voorbeelden zijn te zien aan de Kollenburgsebaan, Rosepdreef 7 en Spreeuwenburgerweg 4. Een recenter type is Moergestelseweg 32.

Kerkelijke bebouwing en objecten

De R.K.kerk Sint Petrus banden, gebouwd in 1895-97 staat ongeveer op de plaats van de middeleeuwse Sint Petruskerk. Deze middeleeuwse kerk brandde in 1587 af en werd later weer herbouwd. Met de reformatie kwam de kerk in handen van de protestanten. In het begin van de 19e eeuw werd de kerk weer voor de katholieke eredienst in gebruik genomen.

De hervormden kregen in 1811 een kleine nieuwe kerk in de Kerkstraat. Een zaalgebouw met driezijdig gesloten koor. Achter de kerk ligt het kerkhof met zerken uit 1842 en later en in de jaren 80 gewijzigd en aangepast. Rond 1850 werden enkele diakoniehuizen naast de kerk gebouwd.

De St. Petrus Banden is ontworpen door P.J.H.Cuijpers, een neogotische kruisbasiliek met centraalbouw geïnspireerd op vroeggotische vormen. Het is een belangrijk werk uit de 2e periode van Cuijpers. Het nog gave interieur geeft een karakteristiek tijdsbeeld. Ernaast staat de pastorie uit 1859. Achter de kerk is

het kerkhof gelegen met monumentale bomen en enkele 19e eeuwse graven. Voorts een beeldengroep van de H. Familie en een recent Calvariekruis.

In 1928 kwam de Johannes van Oisterwijk-kerk aan de Lind gereed, een tweede parochiekerk. Het is een driebeukige kruisbasiliek in expresionistische baksteenstijl van H.W.Valk. Ook van binnen heeft het kerkgebouw een fraaie ruimtewerking met drie traveeën en scheibogen op ronde stenen zuilen en bakstenen meloengewelven. De toren met portaal uit 1952 is van G.H.F. Valk. In de Peperstraat ligt het bijbehorende kerkhof met opmerkelijke beplanting en graven vanaf 1929.

Een bekend bedevaartsoord in de middeleeuwen was de kapel van O.L.V. ter Linde. Deze stond op de plaats van het raadhuis op de Lind. Na een brand in 1548 is de kapel in 1604 herbouwd en later ook voor andere doeleinden gebruikt. Mogelijk is toen, op de plaats van een voorganger, de huidige etagelinde geplant. Het Mariabeeld van de kapel staat nog in de St.Petrusbandenkerk.

Een recent gebouwde kapel, ca 1980, is 'Maria in de bossen' aan de Oirschotsebaan. Het is een klein eenbeukige gebouwtje.

Oisterwijk heeft nog een klooster, thans als schoolgebouw in gebruik, aan de Schoolstraat. Een markant gebouw uit ca 1930 in traditionele vormgeving. Het oudere klooster aan de Poirtersstraat, uit ca 1900-1935 is tijdens de inventarisatieperiode grotendeels gesloopt. Het standbeeld van pater Poirters uit 1926 op het Kerkplein is van Aloys de Beule. In de Kivitslaan staat sedert 1930 een kleine gereformeerde kerk. Het is een zaalkerkje met spitbogig dak, van eenvoudige bakstenen architectuur.

Gaaf bewaard is de Israëlitische begraafplaats in aanleg uit 1740, met bakstenen ommuring uit ca 1880 en ca 150 grafzerken, waarvan de oudste uit 1809. Het is een van de oudste Joodse begraafplaatsen in Brabant.

Gebouwen en objecten van bedrijf en techniek

Het meest in het oogspringend zijn de restanten van de leer- en schoenindustrie. Verscheidene achterbouwen bij woonhuizen herinneren aan deze bedrijfstak. Markant is de leerfabriek 'Koninklijke Verenigde Leder B.V.', een complex van ca 1900-1950. Het hoofdgebouw is een baksteengebouw met geveldetailering van de Amsterdamse schoolstijl. De oudste delen zijn uit ca 1900 met kleine roedenramen. Inwendig is er nog een machinekamer met stoommachine. Buxtelsebaan 46-56 is de schoenfabriek Renata uit ca 1900 en later, voor de bouwperiode karakterstiek. In het verlengde van de leerindustrie zijn er fabrieken als de leestenfabriek aan de Schijfstraat uit ca 1935-50 onder sheddak, en de rubberfabriek onder schaaldak.

Oudere bedrijfspanden zijn de aanbouw van Kerkplein 22 uit de 17e of 18e eeuw, vermoedelijk in aanleg een koetshuis, en achter Hoogstraat 20-24 uit ca 1870-1930 met aardige raamroedenverdeling.

Andere voorbeelden van woonhuizen met aansluitende bedrijfsgedeelten zijn Kerkstraat 88, Buxtelsebaan 13-15 en Heusdensebaan 9-11 uit ca 1900. Grotere bedrijven zijn 'Schoonoord' Gemullenhoekenweg 55-59 en Nicolaas van Eschstraat 14-16 met loodsen en hoge ronde fabrieksschoorsteen.

Opmerkelijk is de Lind 30 de voormalige 'Nederlandsche Sigarenfabriek de Huifkar' uit 1895 met rijk gedetailleerde topgevel en forse achterbouw. Dorpsstraat 12 is het complex van bierbrouwerij 'de Valk' uit ca 1900 en later met onderdoorgang.

Langvennen Oost 120 is de ronde stellingkorenmolen 'de Hoop' uit 1895, een hoge bakstenen windmolen.

Als objecten van techniek kunnen nog genoemd worden een gietijzeren balusterbrug over de Beerze bij de Hondenberg uit ca 1900, en aan de Oirschotse baan en de Rosepdreef betonnen bruggen uit ca 1950 met ijzeren balies over de Rosep.

Diversen

Midden op de Lind staat het oude raadhuis uit ca 1899 met risaliserende topgevels, hoektorentje, trap en bordes. Uit 1888 is het voormalige postkantoor Hoogstraat 1. Uit 1865 is het stationsgebouw met hoofdgebouw en lagere zijvleugels. De gevels zijn later witgeverfd. Van de brandweerkazerne uit ca 1935 rest de slangentoren die in nieuwbouw is opgenomen.

In verschillende perioden zijn er scholen gebouwd. Uit ca 1870 is het schoolgebouw aan de Heusdensebaan 7 in het voormalige R.K. Kindertehuis met klassieke bepleisterde gevel. Kerkstraat 52, de fraaie Sint Jozefschool uit ca 1890, een U-vormig complex met rijk gedetailleerde gevels, is onlangs grotendeels gesloopt. Terburgtweg-hoek Schoolstraat is uit ca 1930, aansluitend op het voormalig klooster in de Schoolstraat. Kerkplein 28 is uit ongeveer dezelfde tijd, de school aan de Nicolaas van Eschstraat is uit ca 1950.

Kenmerkend voor Oisterwijk zijn de vele voorzieningen in de sfeer van ontspanning en toerisme. Bekende uitspanningen in- en aan de rand van de bossen en vennen zijn Groot Speijk met veranda uit ca 1930, de Pastorale in de Vennelaan uit dezelfde tijd en het wat vroegere Gemullehoekenweg 143. Aan de Lind zijn de oudere horecabedrijven te vinden zoals de ingrijpend vernieuwde Swaen met latere veranda aan de straatzijde en de vroegere 'In de drije Swaentjes' met bakstenen lijstgevel en schilddak in aanleg uit ca 1850 waar nu het heemcentrum gehuisvest is. Het zal verbouwd worden tot wooneenheden. Klompven 26 is een groot vakantieoord, een U-vormig complex met ingangspartij, uit ca 1920. Wat uitzonderlijk is het natuurtheater aan de Gemullenhoekeweg, gebouwd in 1939, met amphitheateropbouw en ingang met beeldengroep.

In het centrum zijn er nog een paar winkels met originele pui: De Lind 81 met kroonlijst en pilastergevel, Kerkstraat 23 in art deco en uit ca 1935 Hoogstraat 143.

Groenelementen

In 't oogspringend is de beplanting met lindes in het centrum op de Lind, in verscheidene straten en langs wegen zoals de Lind, de Dorpsstraat, de Hoogstraat, de Kerkstraat, Kerkplein en de Tilburgseweg. De opvallendste zijn de etagelinde, wellicht uit de 17e eeuw, en de linde bij Kerkstraat 55-57 uit de 18e eeuw. Een groep oude en hoogopgaande lindes staan aan de zuid-oostzijde van De Lind. Een bijzonderheid is het als berceau gesnoeide trouwlaantje of Maria-laantje op De Lind. Voor het oude raadhuis staat de vrijheidsboom, een zomereik, uit 1795. Aan de andere kant van het raadhuis staat een Willem III-eik uit 1874. In het buitengebied valt het driehoekige pleintje van de Logt op met lindebeplanting. Ook als erfbeplanting zijn vele lindes te noemen zoals bij: Langvennen-Oost 114-116, Burgemeester Canterslaan 31, Heusdensebaan 93, 94, 97 en 109, Kerkhovensestraat 22-24 en 11, Kerkstraat 95, Oirschotsebaan 17, Peperstraat 27 en Spreeuwenburgerweg 10.

Behalve de linde, meest als snoeivorm voor het huis geplaatst, komen op het boerderijerf vanouds nog voor: de walnoot, hoogstamfruitbomen, de hulst en de beukhaag. In de 19e eeuw zijn vooral de Canadese populier en ook wel de

Italiaanse populier populair geworden. De beukhagen werden vervangen in ligusterhagen. Ook de beuk en eik, en soms de robinia en paardekastanje komen op de erven, in de houtwallen en als weg- en laanbeplanting voor. Bij Bredesteeg 18 en Dorsstraat 44 staan oude walnoten. Hoogstamfruitbomen bij Langvennen-Oost 280 en beukhagen bij Kerkstraat 11. Bij Langvennen-Oost 280 vinden we een beukhaag als berceau geschoren. Bij Heusdensebaan 9-11 is een haag van buxus of palomboompje. Eiken staan o.a. bij Boxtelse baan 15, Rosepdreef 13; beuken bij Rosepdreef 7 en Oirschotsebaan 19. Bij Rosepdreef 17 staat een oude robinia. Een oude ligusterhaag staat bij Kerkhovensestraat 22-24. Hulsten zien we bij Oirschotsebaan 19 en als haag bij Burgemeester Canterlaan 31.

Opvallend in Oisterwijk is het voorkomen van grotere en kleinere tuinen. Voorbeelden zijn: Dorpsstraat 44, Gemullenhoeken 42, 56, 65-67 (met amberboom), 68 en 121, George Perklaan 1-3 en 7 (met blauwe regen), Haareneweg 1 en 2, Heusdense baan 5 met magnolia en 14 met rode beuk, Kerkplein 22, de pastorietuin Kerkstraat 95 en de Lind 52 en 54. Jongere tuinen vinden rondom het Klompven. Grotere parkachtige tuinen zijn er bij Heusdense baan 7 met monumentale beuken, eiken, zilverlindes, esdoorns en oude levensboom (Thuja) en bij landhuis 'De Hondsborg' eveneens met vele monumentale bomen en boomgroepen o.a. zilveresdoorn en trompetboom. Langs de Voorstestroom is het openbaar park, dat restanten laat zien van een landhuistuin met o.a. tamme kastanje, japanse notebloom, hulst, magnolia e.d. Bij het station staan enkele oude bomen en heesters w.o. paardekastanje, linde en hulst.

Fraaie bomen en heesters zijn te zien op de Oisterwijkse kerkhoven. Bij het Petrus Banden-kerkhof staan o.a. een dikke rode beuk, Amerikaanse eiken en twee oude treurbeuken. Aan de Hondbergselaan ligt het Joodse kerkhof temidden van dennen en sparren. Monumentaal is het kerkhof aan de Peperstraat met beplanting uit de aanlegtijd (1928), o.a. geschoren coniferen, eiken, rode beuken, ceder en hulst.

Tenslotte noemen we nog karakteristieke muurbegroeiing: de ommuring van de begraafplaats aan de Hondbergselaan en de tuinmuren bij Hoogstraat 143 en Kerkstraat 95 met muurvaren en bij de Lind 15 met muurleeuwebekje.

Artefakten

Onder kerkelijke objekten zijn reeds verschillende zaken van kerkhoven beelden en kruisen genoemd. Achter het v.m. R.K. tehuis Heusdensebaan 7 staat een Lourdesgrot in de tuin. Op het Juliana en Bernhardplein staat een bakstenen herdenkingzuil uit de aanlegtijd, 1920, en latere lantaarn. Bij de lederfabriek Almystraat 14 staat een gedenknaald uit ca 1950. In het centrum hebben enige huizen ijzeren sierhekken, hardstenen of betegelde stoepen en stoeppalen met stangen of sierkettingen. Voorbeelden zijn Kerkplein 22, Kerkstraat 90, de Lind 10, 18, 63 en 69 meest laat 19e eeuw. Dorpsstraat 12-14 heeft een inrijpoort met sierhek en pilaren. Op het erf van Kerkhovensestraat 11 staat een natuurstenen waterput uit de 16e of 17e eeuw. Bij Spreeuwenburgweg 8 ligt een 19e eeuwse gemetselde waterput. Tenslotte noemen we de keienbestrating op de erven van Heusdensebaan 9-11 en de Lind 35.